

Krupp József klasszika-filológus, az ELTE Latin Tanszékének adjunktusa. Kutatási területe a római irodalom és a filológiaelmélet.

Legutóbbi írása az *Ókorban*: *Jelenlét és nyilvánosság. Kulturális és társadalmi kontextusok a Carmen saecularében* (2010/3).

A fájdalom visszatérése

Az *Aeneis*, a nosztalgia és a filológia

Krupp József

1. Filológia és nosztalgia

Némi magyarázatra szorul, ha egy filológiai kérdés a nosztalgiára irányul, és e fogalom éppen Vergilius eposza kapcsán kerül a középpontba. Míg több teoretikus is Odysseus alakjában látja a nosztalgia első nagy megjelenését,¹ addig Aeneas vonatkozásában sokáig nem tűnt magától értődőnek e fogalom használata; az ő története ugyanis nem a honvágyról és a hazatérésről, hanem a *profugus* létről és a *fatum* által meghatározott történelmi feladatról szól.²

De miért érdekes egyáltalán a nosztalgia a filológia számára? Akár azt is hihetnénk, hogy a filológia és a nosztalgia kölcsönösen kizárják egymást, hiszen a filológia egyik legfontosabb erénye a pontosság,³ a nosztalgia pedig éppenséggel a pontatlanságról híres. A korai nosztalgia-diskurzusok egyik legjobb ismerője, Karl-Heinz Gerschmann például arra a következtetésre jut, hogy a „nosztalgia” szó német nyelvterületen pontatlansági engedéllyel bír („*Ungenaugkeitslizenz*”), és olyan üres helyek betöltésére képes, melyeken más szavak nem bizonyulnak működőképessé.⁴

Vizsgálódásom célja ezért kettős. Miközben arra teszek kísérletet, hogy bemutassam az *Aeneis* néhány narratív-motivikus elemét, melyekben meghatározó a nosztalgikus struktúrák jelenléte, arra kérdezek rá, milyen szerepe van a nosztalgia mozzanatának a filológiai munka hajtóerői között. Létezik filológiai nosztalgia? És ha „a filológiai” már mindig benne van az irodalmi szövegben, ahogy a filológiaelmélet egyes kutatói bizonyítani igyekeznek,⁵ akkor lehetséges-e, hogy a filológiai nosztalgia révén jobban megérthetjük az irodalom olyan nosztalgikus struktúráit, melyek függetlenek a szövegek motivikus/tematikus rétegétől? Másrésztől lehetséges-e, hogy az irodalmi szöveg nosztalgikus struktúrái révén jobban megérthetjük a filológia nosztalgikus mozzanatait?

Érdemes definícióval kezdenünk, ha filológusként szólnunk a nosztalgiáról. A *Duden* meghatározása meglehetősen komoly igyekezetet mutat, ami a pontosságra törekvést illeti: „A jelen miatti kellemetlen/szorongó érzés által kiváltott, meghatározatlan sóvárgással/vágygal teli hangoltság, mely egy elmúlt, a képzeletben félremagyarázott időhöz való visszafordulásban nyilatkozik meg.”⁶ Második jelentésként ezt látjuk: „honvág” (*Heimweh*).

De honnan is ered a *nosztalgia* szó? A kifejezés használatát Johannes Hofer 1688-as, *Dissertatio medica de NOΣΤΑΛΓΙΑ, oder Heimwehe* című disszertációja alapozta meg. Az összetett szó, mint arra a nosztalgia fogalomtörténetének kutatói rámutattak,⁷ az *Odysseia* prooimiumának két eleméből áll össze: a *nostos*ból (‘visszatérés, hazatérés, út’) és az *algos*ból (‘fájdalom, kín, panasz’).

Ἄνδρα μοι ἔννεπε, Μοῦσα, πολύτροπον, ὃς μάλα πολλὰ
πλάγχθη, ἐπεὶ Τροίης ἱερὸν πτολίεθρον ἔπερσε·
πολλῶν δ’ ἀνθρώπων ἴδεν ἄστεα καὶ νόον ἔγνω,
πολλὰ δ’ ὃ γ’ ἐν πόντῳ πάθεν ἄλγεα ὃν κατὰ θυμόν,
ἀρνύμενος ἥν τε ψυχὴν καὶ νόστον ἐταίρων.

Charles Baudelaire: *A Hattyú*

Victor Hugónak

I
*Andromaché, ma rád gondolok! – A kis árva
 folyóra, hol sötét tükörben ragyogott
 özvegyi bánatod roppant királyisága
 s a csalfa Simois könnyedől csobogott, –*

*ma termékenyítő iszapjától lett sáros
 emlékem, járva épp az új Carrousselen.
 – A vén Párizs oda! – (hajh, változik a város,
 és oly gyorsan, ahogy halandók szíve sem!)*

*Csak lellem látja még az eltűnt baraktábort,
 oszloptörzsek s fejek dirib-darab díszét,
 giz-gaszt, kötömböket, amikre zölden ráforrt
 a hínár, limlomot, zavart fényt szerteszét.*

*Itt valamikor egy állatsereglet állott;
 s itt láttam egyszer én, egy reggel, amikor
 hűs, fakó ég alatt ébred a Munka s pállott
 gőzökkel a szemét a csöndes légbe forr,*

*egy hattyút: ketrecét otthagya és sután a
 szárazt kaparva a hártás láb fájva járt,
 húzódtott a rögön a hősín toll utána
 s egy kiszáradt vizű árok mellett kitárt*

*csőrrel idegesen fürdött a lomha porban,
 zengtek szívében az otthoni, dús tavak:
 „Ó, víz, zokogsz-e még? villám, zuhansz-e zordan?”
 Gyakorta látom őt, bús mítoszt, furcsa, vak*

*balvégzet madarát, ki mint Ovidiusban
 az ember, nézi a gúnyos, zord kék eget,
 s görcsös nyakán sovár fejét felnyújtva búsan
 vádakkal illeti a rossz isteneket!*

*Férfiuról szólj nékem, Múza, ki sokfele bolygott
 s hosszan hányódott, földülván szentfalu Tróját,
 sok nép városait, s eszejárását kitanulta,
 s tengeren is sok erős **gyötrelmet** túrt a szívében,
 menteni vágyva saját lelkét, társak **hazatértét**.*

Homéros: *Odysseia* I. 1–5⁸

A *nostalgia* szó összekapcsol két elemet, melyek Homérosnál valójában nem tartoznak össze. A görög költő Odysseus honvágyát nem az *algosz*-szal és a *nostosszal* fejezi ki: nála a hős tengeren elszenvedett gyötrelmeiről (*algea*) van szó és arról, hogy társainak hazatérte (*noston*) központi jelentőséggel bírt számára.

Még érdekesebb megfigyelni, hogy milyen logika vezeti a görög szó modern megalkotását. Hofer nem egy korábbi kultúra szavát vette elő újra vagy honosította meg új jelentésben. Sokkal inkább arról van szó, hogy egy *locus classicus*, vagyis a Homéros-hely révén anakronizmus jött létre. A *nostalgia* szót Hofer alkotta meg, más lehetőségeket is latolgatva, mint például a *philopatridomania*, miközben a *Heimweh* szó már létezett, ahogy a francia *maladie du pays* is. Hofer tehát nem azt mondja, „*Heimweh*, honvágy, vesd össze a görögök *nostalgiájával*”. A *Heimweh* szó már megvolt, és Hofer úgy vélte, nem lehet olyan szót találni, mely ennek lényegét pontosabban kifejezné (*remque explicandam praecisius designans*),⁹ mint a *nostalgia*. A görög kifejezés aurájával a *nostalgia* az antik hagyomány autoritását is kölcsönbe kapja.

Ezen a ponton megragadhatóvá válik az illúzió, mely minden *nostalgia* sajátja – arról az illúzióról van szó, hogy egyszer már ott voltunk, bárhol is legyen ez az „ott”.¹⁰ Ez az illúzió a névadás filológusi aktusában jön létre – és a filológusi munka mozgatórugója marad.¹¹ A *nostalgia* egyik legérdekesebb mai teoretikusa, Barbara Cassin, a *nostalgia* szóban paradigmátikus példáját látja az eredetnek, mely oly gyakran *később* jön létre, melyet utólag alkotnak meg.¹² Tehát magában a szó filológusi megalkotásában is a *nostalgia* mozzanatát láthatjuk.

Noha Hofer latin nyelvű értekezésében elmagyarázza a *nostalgia* szó jelentését, és ez alapján a *nostos*nak és az *algos*nak a viszonya világosnak látszik, mégis érdemes feltennünk a kérdést, hogy a két görög szó összetétele nem alkothat-e más jelentést is, mint amit közönségesen *nostalgiának* mondunk. Az összetételben a következő jelentés lehetősége is benne rejleni látszik: „a fájdalom visszatérése”. Ez azért figyelemre méltó, mert valami fontosat árul el a *nostalgia* lényegéről – tudniillik azt, hogy lehetetlen végleg megszabadulni tőle, és hogy konstitutív eleme a visszatérés. Egyrészt nehéz vagy talán lehetetlen legyőzni és véget vetni a *nostalgiának*, másrészt pedig nincs folyamatosan jelen, hanem jön és megy. Ha szem előtt tartjuk Odysseus példáját, akkor azt mondhatjuk, hogy az ő esetében nincs végérvényes hazatérés: Ithakába való megérkezése után a hős el fogja hagyni a szigetet, és hogy megint visszatérjen, a halála akadályozza meg.

Az imént láttunk példát arra, hogy a filológiai munkában megjelenhet a *nostalgia* mozzanata. Ehhez érdemes hozzáfűznünk, hogy a *nostalgiához*, annak számos megközelítésében, lényegileg hozzátartozik a pontatlanság és az illúzió. Ahogy Gerschmann írja, a *nostalgikus* fő tévedése abban rejlik, hogy „a *nostalgikus*an reprezentált világ egyszer már jelenvaló volt”. Ez a tévedés részben a *nostalgikus* szubjektum azon aktivitásán alapul, hogy „önkényesen válogat abban, amit emlékezetbe idéz”.¹³ Ennek megfelelően kézenfekvő megközelítése volna a filológia *nostalgikus* mozzanatainak, ha a *nostalgiát* mint „egy eredet utáni sóvárgást” határoznánk meg. Az eredetben és az iránta való vágyban olyan alakzatokat láthatunk, melyek számos filológiai tevékenységben ható erőként vannak jelen, gondoljunk például az etimológiára, az irodalomtörténet vagy a szövegkritika egyes koncepcióira.¹⁴

Ha pedig a *nostalgiát*, Nicholas Dameset követve, ettől némiképp eltérően közelítjük meg, és olyan folyamatot látunk benne, melynek során sze-

mélyes emlékeinket konszolidáljuk, hogy a múltat cselekvően jobbá tegyük, és végső soron egy olyan kultúrát hozunk létre, mely megszabadult múltjától,¹⁵ akkor a filológia nosztalgijában is további vonatkozásokat vehetünk észre. Jürgen Paul Schwindt a filológia „ösjeleneit” vizsgálva a filológus alapvető tevékenységei között nevezi meg a vadászatot és a gyűjtést/gyűjtögetést, melyeket a szemlézés és az elrendezés követ.¹⁶ Az ezek során létrejött anyag – a szerző gondolatmenete szerint a megtalált, összegyűjtött, kiadott szöveg – energia- és jelárama fölötti rendelkezést és az azok alól való felszabadulást az emlékezés és a felejtés irányítja.¹⁷ A filológusnak választania, válogatnia kell. A felesleges, a banális, más esetekben a szubverzív,¹⁸ a zavaró elfelejtődnek. Így lesz képes a filológia mint kultúrtechnika arra, hogy a hagyományt konszolidálja. Ez megfeleltethető annak a kulturális teljesítménynek, melyet Dames a nosztalgianak tulajdonít.

Válogatás a felejtés és emlékezés vonzásában: tanulmányom végén, Vergilius eposzának zárlatára figyelve azt a kérdést fogom feltenni, nem ugyanezt teszi-e a mű is, mely a „szövegi emlékezet” révén mintáját adja a filológia nosztalgijának.

2. Trauma és alapítás között

Elsőre talán meglepő lehet, de a nosztalgjáról való gondolkodás megannyi ponton összekapcsolódik a háború különböző aspektusaival. Sokatmondó, hogy az első nosztalgia-traktátus szerzője, Hofer, a betegségnek tekintett jelenséget (svájci) katonákon tett megfigyelésekkel összefüggésben írja le; az otthonról való távollétel együtt járó katonáskodás összekapcsolódik a honvágygal. Petar Bojanić a háború és a hátrahagyott otthon iránti vágyakozás sajátos dialektikájáról ír, amennyiben a nosztalgikus álmodozás megzavarja a harcot, a haza iránti elkötelezettség ugyanakkor a harcban való részvételre motivál.¹⁹

Hogy egyrészt a cselekvés hiánya, a cselekvésre való képtelenség, másrészt pedig a cselekvés hogyan függhetnek össze olyan érzelmi mintázatokkal, melyben szerepet játszik a nosztalgia, Aeneas példája is mutatja. Glenn W. Most az *Aeneis*-filológia azon kevés jelentős darabjának egyikében, mely a nosztalgia fogalmát is bevonja az értelmezésbe, rámutat arra, hogy a szöveg intratextuális emlékezete miként képes kapcsolatot teremteni két jelenet között, és ezáltal elhelyezni azokat az eposz nagy összefüggésrendszereiben. Aeneas első megszólalása az eposzban Most szavai szerint a kétségbeesett nosztalgia jegyében áll:

*extemplo Aeneae solvuntur frigore membra;
ingemit et duplicis tendens ad sidera palmas
talia voce refert: 'o terque quaterque beati,
quis ante ora patrum Troiae sub moenibus altis
contigit oppetere! o Danaum fortissime gentis
Tydide! mene Iliacis occumbere campis
non potuisse tuaque animam hanc effundere dextra,
saevus ubi Aeacidae telo iacet Hector, ubi ingens
Sarpedon, ubi tot Simois correpta **sub undis
scuta virum galeasque et fortia corpora volvit!**'*

*Aeneasban a vér tüstént megfagy, szíve ernyed
s két tenyerét esdeklően felemelve az égre
így sóhajt: „Ó, hétszeresen boldog, kit a végzet
Trója magas bástyái tövén, a szülők szeme láttán
már ledőfött. Haj, Tydides, danaók disze, fénye,
jobbod a harci mezőn mért kímélt Ilium alján,
s lelke mért nem oroztad el ott, hol a vadszivű Hectort
Aeacides leteríthette, s hol nyugszik a bajnok
Sarpedon, meg ahol Simois sebes árja be soknak
mossa vitéz tetemét, sisakot-paizsot tovarántva!”
Vergilius: *Aeneis* I. 92–101²⁰*

*Párizs megváltozik, de renyhe bánatomban
nincs rezzelés! Kövek, állványok, új falak,
ódon külvárosok: jelképpé válnak nyomban,
s rám dús emlékeim kőszüllyal omlanak.*

*Itt is, a Louvre előtt, a régi kép igaz ma:
nagy hatyúm kél elem, az őrült gesztusok,
főlszegen is dicső száműzetése gyásza,
az örök, szörnyű vágy! – és rád is gondolok,*

*Andromaché, kiért hős férje karja holtán
vad Pyrrhus nyúlt ki, hogy rab-állatúl vigye,
s ki sírtál az üres sír mellett elomolván,
Helenos asszonya, s jaj, Hektor özvegye!*

*S gondolok a sovány, hektikás néger lányra,
ki itt sárban lohol s elrévülő szeme
kókuszligetre vár s dús, messzi Áfrikára:
a kőd roppant falán hátha átintene –*

*s mindenkire, ki már sohasem talál a vesztett
üdvre, soha! soha! kit könnyek kortya vár,
s kit emlejére Bú jó farkasa eresztett!
kis árvákra, kiket les a virághalál!*

*Lelkem így bujdosik és a vadonba verve
sok vén Emlék telin bűgő kürtje rian:
szigetekre vetett matrózok vad keserve...
foglyok... vert seregek!... és jaj, még annyian!...*

Tóth Árpád fordítása

Aeneas itt jobban szeretné, ha meghalt volna Trójában, mint reménytelen jelenét, melyben nem látja előre a jövőt. Ahogy Reinhart Herzog írja, amit évszázadokon át mint a hőshöz nem illő magatartást kritizáltak, valójában a szereplőt megrohán emlékezés (*Erinnerungsanfall*) alakjában megjelenő halálvágy, mely azt jelenti, Aeneas az említett holtak világához tartozónak érzi magát (*zugehörig*) – ezt továbbgondolva azt is mondhatnánk, sajátos honvágy fogja őt el.²¹ A nyolcadik könyvben viszont már egészen más helyzetben látjuk, melyben egész lényével a jövőre²² irányul.

*'quas poenas mihi, Turne, dabis! quam multa sub undas
scuta virum galeasque et fortia corpora volves,
Thybris pater! poscant acies et foedera rumpant.'*

*„És be csunyán bűnhődés majd, Turnus! s hány haditársnak
mossa vitéz tetemét, sisakot, paizsot tovarántva,
még habod, ó, Thybris! Nosza hát, törjék meg az esküt!”*

Vergilius: *Aeneis* VIII. 538–540

Mint látjuk, egy bő sornyi szövegrész megismétlődése²³ révén – mely nyelvtani változtatást is tartalmaz – a kifejezések új kontextusba kerülnek. A szövegen belüli emlékezet kapcsán Most itt transzformációról beszél, melyben nemcsak a pusztulás képei tevődnek át az ellenségre, hanem Aeneas is változáson megy át, amennyiben a nosztalgiát felváltja a felejtés, mely lehetővé teszi a jövőre koncentráció cselekvést.²⁴ A Trója elvesztésének traumájával²⁵ összefüggő nosztalgikus múltban-élés véget ér, hogy megnyíljen az az út, mely majd az alapításhoz vezet.

De ne szaladjunk ennyire előre. Aeneas jól meghatározható, tudatosan reflektált perspektíva szerint mesél Trója pusztulásáról és az ezt követő bolyongásról. Az eposz második énekének elején ezt mondja Didónak: *Infandum, regina, iubes renovare dolorem, / Troianas ut opes et lamentabile regnum / eruerint Danaï, quaeque ipse miserrima vidi / et quorum pars magna fui.* („Szörnyű sebet kívánsz ismét feltépni, királynő. / Azt akarod, nyomorunk érezzem újól, amelyben / volt részem nagyon is, mit láthattam: hogy alázta / Trója siratni való, dús országát danaóknak / népe a porba.” Vergilius: *Aeneis* II. 3–6.) Láthatólag tehát nem érez készletet arra, hogy emlékezetbe idézze a Trójában és hosszú útja során átélt szenvedéseit. Aeneas nem a fájdalom nosztalgikusa.²⁶

A róla szóló Vergilius-mű befogadástörténetében azonban – jelentősnek semmiképpen sem mondható – szerepet játszik, hogy a tizenkilencedik századi orvosi diskurzusokban többek között éppen egy *Aeneis*-hely volt az, melyet gyakran idéztek a nosztalgiáról szólva.²⁷ Antores Hercules barátja volt, aki hátrahagyta őt Euandernél. Euander fiát, Pallast válogatott katonákkal küldte Aeneas szövetségeseül, közöttük volt Antores is. Egy Aeneasnak szánt lándzsa ölte meg őt. Az eposznak ezen a helyén váratlan fókuszváltás teszi lehetővé, hogy az olvasó Antores szemével lásson és tudatát is érzékelje, amint haldoklása, halála pillanataiban az édes Argosra, hazájára emlékezik: *sternitur infelix alieno vulnere caelumque / aspicit et dulcis moriens reminiscitur Argos.* („Most a szegényt ez a nem neki szánt seb a porba teríti / s égre tekintve meg is hal a szép Argossal az ajkán.” Vergilius: *Aeneis* X. 781–782.)

A honvágy, a haza elvesztése miatti szenvedés nem ismeretlen az *Aeneis*-ben. Hogy milyen fájdalmas, ha az ember már a reménnyel sem bírhat, hogy viszontlássá hazáját – ezzel az epikus világban mások által is jól átélhető tapasztalattal él vissza a görög Sinon, aki hazugsággal férközik a trójaiak bizalmába.

*nec mihi iam patriam antiquam spes ulla videndi
nec dulcis natos exoptatumque parentem,
quos illi fors et poenas ob nostra reposcent
effugia et culpam hanc miserorum morte piabunt.*

*Nincs is már nékem bizodalmmal látni hazámat,
édes gyermekeim se fogom, se ölelni szülőim;
sőt, gonoszak rajtuk lesznek tán állani bosszút,
s áldozatul majd ők halnak meg, hullva helyettem.*

Vergilius: *Aeneis* II. 137–140

Azáltal, hogy többek között arról beszél, sohasem lesz része *nostos*-ban, hazatérésben, részvétet ébreszt Priamosban, aki a görög személyes fájdalmaira politikai enyhítést javasol: felejtse el a görögöket, és legyen a tójaiak közé tartozóvá: „a miénk leszel” (*noster eris*; Vergilius: *Aeneis* II. 149).

3. A múlt *simulacruma*

Az *Aeneis* értelmezéstörténetében az idézett szöveghelyeknél nagyobb figyelem jutott a Buthrotum-epizód nosztalgikus elemeinek, melyeknek Maurizio Bettini nagyszerű elemzést szentelt.²⁸ Az epirusi városban Priamus fia, Helenus vette át a hatalmat a görögök felett. Egykori sógornőjével, Andromachéval²⁹ él együtt, aki éppen halott férje, Hektór kenotáfiumánál, vagyis üres síremlékénél mutat be áldozatot, amikor találkozik Aeneasszal. Ahogy Bettini rámutat, Andromaché azáltal, hogy hozzámment volt sógorához, reprodukálta saját múltját. Az élő Helenus dolga mintha csak az volna, hogy, akár egy dublőr, beálljon a halott Hektór helyére. A reprodukció, a rekonstrukció és a replika, vagyis az utánpótlás azok a kulcsfogalmak, melyek a „kis Trója”, a „parva Troia” létmódját meghatározzák. Amit látunk, leképezés, *simulacrum*, mely működik: Aeneas, aki hasonló alapításokkal kudarcot vall, felismeri „Tróját”.

*procedo et parvam Troiam simulataque magnis
Pergama et arentem Xanthi cognomine rivum
agnosco, Scaeaque amplector limina portae;
nec non et Teucris socia simul urbe fruuntur:
illos porticibus rex accipiebat in amplis:
aulai medio libabant pocula Bacchi,
impositis auro dapibus, paterasque tenebant.*

*Én is elindulok, és egy kis Trójára találok,
Pergama nagy várának csöpp mására (a Xanthus
vítettelen ér), és én ölelem Scaeae kapufáját.
Vígán vannak a testvér-várban a teucrok ugyancsak!
Ellát gazdánk mindenkit fényes folyosóin;
s már a terem közepén aranyakra kirakva az étkek:
fogjuk hát poharunk, Bacchusra köszöntjük a kelyhet.*

Vergilius: *Aeneis* III. 349–355

Trója azonban ezáltal végképp halottá, másrészt *effigiesszé*, képmássá válik. Ezért igen fontos, hogy Aeneas búcsúzó szavaiban a *videtis* igét használja: ahogy Bettini írja, Helenusék nem elsősorban lakják, inkább látják a „kis Tróját”. Szerinte a *felices* állapothatározó sem valódi boldogságot jelez, inkább csupán a boldogság *simulacrumát*.³⁰

*‘vivite felices, quibus est fortuna peracta
iam sua: nos alia ex aliis in fata vocamur.
vobis parta quies: nullum maris aequor arandum,
arva neque Ausoniae semper cedentia retro
quaerenda. effigiem Xanthi Troiamque videtis
quam vestrae fecere manus [...]’*

„Áldjon a sors titeket, kik révbe jutottatok immár;
minket egyik balsors másikba merít bele egyre.
Ám ti nyugodhattok, nem kell továszállnotok innen
vízi mezőkre, se futnotok Ausoniának örökké
visszatűnő országa után. Szemetekkel a Xanthus
s Trója hasonmását látjátok [...]”

Vergilius: *Aeneis* III. 493–498³¹

Az üres síremlék illúziójával magát a múlthoz láncoló Andromaché jellegzetesen modern melankólia ihletőjeként jelenik meg Charles Baudelaire *A Hattyú* (*Le Cygne*) című versében (lásd a margón).³² A versben a felépített utánzathoz való ragaszkodás a megváltozott városkép tudatos befogadásával áll szemben, s „a család Simois” mint egy illuzórikus valóságpótlás terméke lepleződik le.

4. Eredet és illúzió

2013-ban megjelent könyv terjedelmű nosztalgia-tanulmányában Barbara Cassin vizsgálat alá veti az *Aeneis* teleologikus struktúráját, az *Odysseia*val hasonlítva össze a művet. Meggyökereződés és a gyökerektől való elszakadás (*enracinement* és *déracinement*): a nosztalgia alakzatát Cassin felfogásában e két mozzanatot határozza meg. Amikor nincs remény arra, hogy a gyökerektől való elszakadást a visszatérés kövesse, Odysseus Aeneasszá válik. Ha nincs jelen a visszatérés iránti vágyakozás, vagy, tehetjük hozzá, nincs lehetőség visszatérésre, akkor a főhős emigránssá válik, aki más módon ereszt újra gyökeret. Az *Odysseia* és az *Aeneis* között megfigyelhető a nosztalgia és az *exsilium* közötti váltás. A cselekmény célpontja pedig többé nem a visszatérés, hanem az alapítás. Ahogy az eposz ötödik sorában olvassuk: „És sok háborut is túrt, míg várost alapított” (*multa quoque et bello passus, dum conderet urbem*). Az *Odysseia* kulcsszavai

a bolyongás és a visszatérés, az *Aeneis* a menekülés és az *exsilium* (számkivetés, idegen földön való tartózkodás).³³

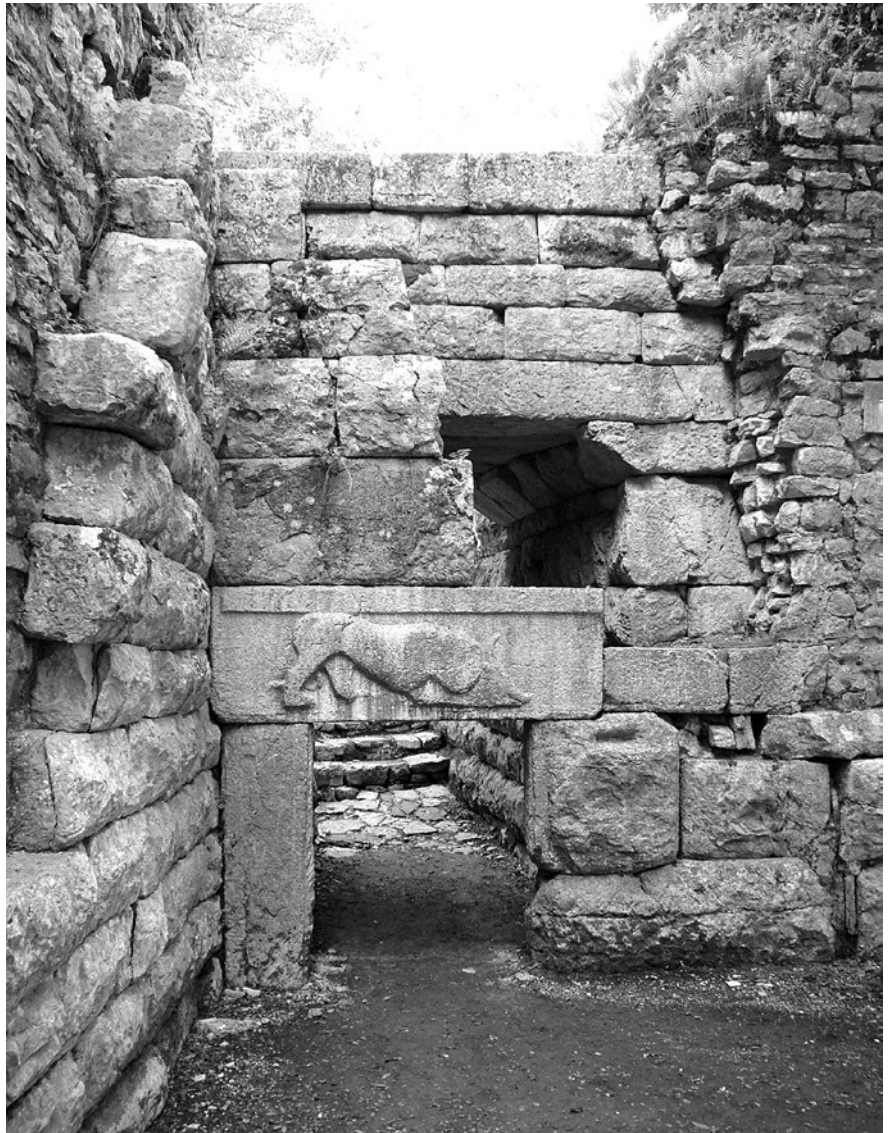
Ha azonban pontosabban megvizsgáljuk, további részletek tárulhatnak fel erről a kérdésről. Ahogy az *Odysseia* költője meséli, Odysseus megérkezik Ithakába, és hamarosan újra távoznia kell. Ami Aeneast illeti, nem szülőföldjére, Trójába jut vissza, hanem egy új helyre, és ezáltal eredete helyére.

*sum pius Aeneas, raptos qui ex hoste penates
classe veho mecum, fama super aethera notus;
Italiam quaero patriam [et genus ab Ioue summo].*

*Aeneas vagyok én, a kegyes, ki hajóin a harcból
megmentett honi isteneit viszi, hírem eget ver.
S mert nagyapám Jupiter, megyek Italiába – hazámba.*

Vergilius: *Aeneis* I. 378–380

Meglehetősen komoly fordítási problémával állunk itt szemben. Majdnem az összes fordítás, melyet ellenőrizni tudtam, úgy fordítja a helyet, ahogy Lakatos István. „Je cherche l’Ita-

1. kép. Az úgynevezett oroszlános kapu Buthrotumban (a mai Butrint, Albánia), Kr. e. 6. század (Vámos Péter felvétele)

lie ma patrie”, idézi Cassin Bellesort fordítását. A Binder és a Götte-féle német fordítások ugyanígy értelmezik a helyet. Niklas Holzberg a *patriam* szót elsősorban jelzőként érti a *patrius* melléknévből („atyai, atyáimtól/őseimtől örökölt Itália”), úgy, hogy közben érvényesíti a „föld” értelmet is, melyet a *patria* főnév sugall. „Ich such das Land meiner Väter, Italien”, „Atyáim földjét, Italiát keresem” – olvassuk nála. Itt az értelmező megelőzi a földrajzi nevet. Van egy föld, ez a föld atyáim földje, én pedig ezt keresem. Gerhard Fink fordítása egészen más jelentést tár elénk. „Italien suche ich als Heimstatt”, „Italiát keresem honomul”.³⁴ Vagyis van egy Italia nevű föld, ezt keresem, és ott leszek honos. Melyik jelentést mondhatjuk találónak Aeneasra? *Exsiliuma*, írja Cassin, az eredethez való visszatérés – eredete ugyanis nem az, amelyre gondoltunk.

*est locus, Hesperiam Grai cognomine dicunt,
terra antiqua, potens armis atque ubere glaebae;
Oenotri coluere viri; nunc fama minores
Italiam dixisse ducis de nomine gentem.
hae nobis propriae sedes, hinc Dardanus ortus
Iasiusque pater, genus a quo principe nostrum.*

*Am van egy ország, hangzik gráj neve Hesperianak,
termékeny televényű föld, ősrégi, had-értő;
Oenotrus nép lakta; de most – az a hír – az utódok
Italiának mondják már, fejedelme nevérol:
itt a hazánk minékünk, és Dardanus is, de e népnek
első őse is, Iasius, mind innen erednek.*

Vergilius: *Aeneis* III. 163–168

Amikor a kommentárok hagyományát követve idézzük ezt a helyet és megállapítjuk, hogy a trójaiak Itáliából származnak, tehát Aeneas történelmi értelemben tulajdonképpen nem új, idegen helyre érkezik, akkor antikvárius gesztust gyakorlunk, de nem biztos, hogy sokkal messzebb jutunk a mű megértésében. Az azonban bizonyos, hogy az itt megmutatott összefüggés jó példa az eredet fenomenológiájára. Arra az eredetre

gondolok, melyet soha nem ismerhetünk meg teljesen, még kevésbé érhetjük el, többek között azért, mert az eredet előtt már volt egy eredet. Aeneas *externus*, idegen, de idevalósi idegen.³⁵ Cassin a szöveghelyet politikai-ideológiai értelemben kommentálja, amikor felteszi a kérdést: tudjuk-e vajon, honnan is származik szomszédunk valójában?

Ahogy Cassin megállapítja, az *exsiliumnak*, az idegen helyen való tartózkodásnak az *Aeneis*ben hangsúlyos nyelvi jelentése van. A mű utolsó énekében Iuppiter ezt az ajánlatot teszi Iunónak, hogy végre rendezhessék a trójaiak és a latinok sorsát:

*’es germana Iovis Saturnique altera proles:
irarum tantos volvis sub pectore fluctus!
verum age et inceptum frustra summitte furorem:
do quod vis, et me victusque volensque remitto.
sermonem Ausonii patrium moresque tenebunt,
utque est nomen erit; commixti corpore tantum
subsident Teuceri. morem ritusque sacrorum
adiciam faciamque omnis uno ore Latinos.
hinc genus Ausonio mixtum quod sanguine surget,
supra homines, supra ire deos pietate videbis,
nec gens ulla tuos aeque celebrabit honores.’
adnuit his Iuno et mentem laetata retorsit;*

*„Ó, Jupiter huga, Saturnus hajtása te, szíved
ekkorra düh habján hánykódik hát kebeledben?
Hagyd e haszontalanul hizlalt haragot, ne hevítsen,
s én, mit akarsz, adom és megadom magam is, leigáztál:
ősi szokásait, ősz nyelvét csak tartsa meg auson
néped, e névvel együtt, és olvadjon velük össze
Teucus törzsünk is. Törvényt, vallást pedig adni
én fogok és egyesítem mind egynyelvű latinná.
S kel keveredve az ausoni vérrel olyan faj e földről,
mely megelőz, meglásd, istent-embert kegyeletben,
s nem lesz nép soha, mely buzgóbban imádja személyed.”
Juno bölint, indulatán változtat örömmel.*

Vergilius: *Aeneis* XII. 830–841

2. kép. Jelenet Andrej Tarkovszkij *Nosztalgia* című filmjéből (1983)

Cassin szerint az egynyelvűség politikáját láthatjuk itt, az eredet átalakulását és új, a nyelvben való otthon megeremtését. Amíg az *Odyssiára* a nosztalgia, addig az *Aeneisre* az *exsilium* jellemző, és ez a különbség összefügg a két világ kétféle egynyelvűségével. Cassin Florence Dupont *Rome, la ville sans origine* (2011) című művére hivatkozva arról beszél, hogy egyetlen *logos* helyett, mely egymagában univerzális *langue/langage/raison*, a rómaiak számára a több nyelv és a közöttük való fordítás a meghatározó. A görögök egynyelvűsége a nyelv autochthon elgondolását jelenti, ezzel függ össze a görög és a barbár szembeállítás. A rómaiaknál az egynyelvűség politikájáról beszélhetünk, mely az *altérité incluse* paradigmáján, a másság magába foglalásán alapszik.³⁶

Érdeemes itt felidézünk Tarkovszkij *Nosztalgia*³⁷ című film-jének (1983) egy fontos jelenetét, melyben Eugenia, a tolmács egy orosz költőnek (történetesen a rendező apjának) a verseit olvassa olasz fordításban, mire a film főhőse, Andrej a költészet, sőt az egész művészet fordíthatatlanságáról fejt ki gondolatait, és arról, hogy lehetetlen az idegen világ megértése. Amikor Eugenia rákérdez, miként volna mégis lehetséges az, hogy megértsék egymást, Andrej az állam határainak lerombolását említi.³⁸ *Nosztalgia*, nyelv és politikai közösség egymásra vonatkozásait figyelhetjük meg az *Aeneis* Cassin által értelmezett részletében és a Tarkovszkij-film jelenetében is. De míg Andrej valójában megoldhatatlan problémáról beszél, addig Iuppiter megoldást kínál, amikor előremutató, politikai közösséget létrehozó, alapítást lehetővé tevő elrendezést javasol.³⁹ Ebbe pedig, úgy tűnik, nem fér bele a nosztalgia, a nyelvi idegenség értelmében sem.

5. A szövegi emlékezet és a filológia nosztalgiája

Az *Aeneis* záró jelenete, mely minden bizonnyal a római irodalom leggyakrabban értelmezett passzusai közé tartozik, új perspektívát nyit a visszatérő fájdalomra. Az utolsó jelenet rendkívüli mértékben át van szöve az eposz korábbi részeire tett utalásokkal: ami a mű utolsó 23 sorát illeti, Richard Tarrant kommentárjában nem kevesebb, mint 210 párhuzamos szöveghelyet tárgyal csak az *Aeneis*ből, ehhez jön még mintegy hatvan *locus* más művekből. Ezt a számot túlzás nélkül magasnak nevezhetjük, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy Tarrant általában csak valóban fontosnak tűnő párhuzamos helyeket sorol fel.

Amikor Tarrant kommentárját olvassuk, az a benyomásunk támadhat, hogy Vergilius szövege sokkal többet tud önmagáról, mint amennyit az eposz szereplői vagy olvasói tudhatnak. Hogy pedig a kommentár olyan sokat tud a szöveg önmagáról való tudásáról és önértelmezéséről, annak köszönhető, hogy a filológia évszázadokat töltött ennek az eposznak a házában, hogy Órigenés képével éljek.⁴⁰ Ennek az összetett tudásnak természetesen csak néhány részletére mutathatók rá ebben az írásban.

*ille humilis supplex oculos dextramque precantem
protendens 'equidem merui nec deprecor' inquit:
'utere sorte tua. miseri te si qua parentis
tangere cura potest, oro (fuit et tibi talis
Anchises genitor), Dauni miserere senectae
et me, seu corpus spoliatum lumine mavis,
redde meis. vicisti et victum tendere palmas
Ausonii videre; tua est Lavinia coniunx:
ulterius ne tende odiis. 'stetit acer in armis
Aeneas volvens oculos dextramque repressit;
et iam iamque magis cunctantem flectere sermo
coeperat, infelix umero cum apparuit alto
balteus et notis fulserunt cingula bullis
Pallantis pueri, victum quem vulnere Turnus
straverat atque umeris inimicum insigne gerebat.
ille, oculis postquam saevi monumenta doloris
exuviisque hausit, furiis accensus et ira*

*terribilis: 'tunc hinc spoliis indute meorum
eripere mihi? Pallas te hoc vulnere, Pallas
immolat et poenam scelerato ex sanguine sumit.'
hoc dicens ferrum adverso sub pectore condit
fervidus; ast illi solvuntur frigore membra
vitaque cum gemitu fugit indignata sub umbras.*

*Az meg alázatosan szemeit szegi rá, s könnyörögre
karja kinyúl: „Méltán sújt – szól – sorsom, nem is esdek;
élj a szerencséddel. De ha bánata árva atyámnak
hat kebeledre kicsit, kérlek – hisz apád is ilyen volt,
Anchises –, könnyörülj legalább Daunusban az aggon,
s adj ki, avagy ha neked tetszőbb, add élete-fosztott
testem vissza enyéimnek. Győztél, a legyőzött,
látja az ausoni nép, könnyörög; s a tied, feleséged
lett Lavinia is, ne gyűlölj hát.” S áll a haragvó
Aeneas, szeme jár le-föl, ám keze késik a karddal;
és már-már habozik, kezd rá mindjobban a szótat
hatni, midőn ama vészes szíj fent villan a vállán,
ismeretes, ragyogó boglár-díszével, az ifjú
Pallas kard-öve, kit Turnus taszított a halálba,
s ellensége jelét most is vállára vetette.
Az pedig emléket felszíva szemébe kegyetlen
kínjainak, dühre gyúl és ádáz lesz a haragtól:
„Mit, menekülni akarsz, aki még kérkedsz az enyéim
díszében? Nem, Pallas, ő pusztít el e sebbel,
Pallas bosszuja vet vétkes véredre ma vámot!”
Így szólt és kardját izzón mellébe meríti.
Annak a fagy tüstént minden tagjában elárad,
s lelke az árnyakhoz búsan, keseregve lesurran.*

Vergilius: *Aeneis* XII. 930–952

Az *Aeneis* utolsó jelenetében Aeneast és Turnust látjuk. Előbbi éppen legyőzte ellenfelét, kelevéz-vasával átszúrva annak combját. Turnus kegyelmet kér és Anchisest, Aeneas apját említi: Gondoljon rá Aeneas és legyen tekintettel Turnus apjára, Daunusra. Turnus szavai hatással vannak Aeneasra, aki azonban meglátja a Turnus által megölt Pallas kard-övét, és megöli a rutulust.

Hogy Turnus Anchisest említi, több jelentéssel bír. Ha a szöveghelyet elkülönülten olvasnánk, azt mondhatnánk, világos, hogy mi történik a jelenetben: Turnus érzelmi hatást szeretne gyakorolni Aeneasra. Párhuzamot von apja, Daunus és Anchises között, és ezáltal ugyanazt teszi, amit a szöveg. Perspektívája egészében eltér a szövegétől – jegyezzük meg, szövegen nem az elbeszélést vagy az elbeszélőt értjük, hanem a textuális megnyilvánulások összességét.

Turnus megszólalása világos intenciót követ, célja, hogy elkerülje a halált. Szélsőséges egzisztenciális helyzetben, rendkívüli pszichés-mentális nyomás alatt csak egyetlen aspektus figyelembe vételére képes; arra viszont nem, hogy részletesen végiggondolja, mi mindent implikálnak szavai, melyekkel, egy Homérostól ismert epikus toposzt követve, kegyelmet kér. Az Anchises–Daunus-párhuzam révén szeretné befolyásolni a cselekményt, miközben a szöveg a párhuzammal, mely sokkal összetettebb annál, mint hogy arról Turnusnak tudomása lehetne, képes a cselekményt értelmezni.

Turnus nem tudja, milyen találó is az, hogy éppen Anchisest idézi meg, aki az alvilágban Aeneast felvilágosította a

rómaiak történelmi feladatáról, és többek között arról beszélt, hogy a legyőzötteket meg kell kímélni (Vergilius: *Aeneis* VI. 853). Az *Aeneis*-filológiában felmerült, hogy Aeneas éppen ezért hajlik arra, hogy hallgasson ellenfele könyörgésére.⁴¹

Turnusnak Anchisesről mondott szavai azonban egy másik apát is felidézhetnek, Euandert, Pallas apját. Tarrant átgondolatlan húzásnak nevezi, hogy Turnus szerencsétlen szülőről beszél azok után, hogy Pallas megölése előtt, vérszomjasan így szólt: *'tempus desistere pugnae; / solus ego in Pallanta feror; soli mihi Pallas / debetur; cuperem ipse parens spectator adesset.'* („Itt az idő szüntetni vizsálytok, / Pallast én fogom el, Pallast az egek nekem adták; / bárcsak az apja is itt volna s nézné, de szeretném!” Vergilius: *Aeneis* X. 441–443.)

Nemcsak Turnus, Aeneas ist képtelen arra, hogy mindazt lássa, amit a kommentátor: kezd hajlani arra, hogy engedjen Turnus szavainak. Ekkor azonban hirtelen fordulat áll be. Ami a nyelvi és motivikus szinten Aeneas előtt rejtve maradt, egy tárgy alakjában válik előtte láthatóvá. A *saevus dolor* (‘kegyetlen fájdalom/kín’) egyrészt a kard-övön látható ábrázolásra, a Danaus-fiak halálára utal (lásd Vergilius: *Aeneis* X. 495–500), mely kapcsolatba hozható mind Pallas, mind Turnus korai halálával. Másrészt pedig Aeneas reakcióját is felidézi a kifejezés, amikor tudomást szerzett Pallas haláláról: *Aeneas desaevit* („Aeneas [...] tombolt”, Vergilius: *Aeneis* X. 569). A szókapcsolat azonban megjelenik az eposz egy másik kiemelt helyén is, az első könyv elején, ahol Iunónak a Paris ítélete miatti haragjáról esik szó: *nequidum etiam causae irarum saevique dolores / exciderant animo* („[nem] feledte [...] haragja okát: kebelébe maródott / gyilkos kínját sem; nagyon is mély volt az az emlék”, Vergilius: *Aeneis* I. 25–26). Ami pedig a *saevi monumenta doloris* (Vergilius: *Aeneis* XII. 945) első két tagjának (‘kegyetlen, dühös’ és ‘emlékeztető jel’) kapcsolatát illeti, az eposz prooimiumában szintén a dühös Iunóról olvassuk, hogy a trójaiak e prominens ellensége nem felejt: *saevae memorem Iunonis ob iram* („Juno nem-feledő dűhe folytán”, Vergilius: *Aeneis* I. 4).⁴² A szöveg tehát zárlatában a mű nyitó sorainak egy olyan helyét idézi fel, melyben a nem-felejtésről esik szó – és ezáltal a nem-felejtésre is emlékezik és arra emlékeztet. Az eposz cselekménye szempontjából fontos érzelmi motívum tevődik át az ellenséges Iunóról Aeneasra, és befolyásolja őt abban a tettében, melyet utolsóként látunk a műben.

De nemcsak a Iunóhoz kapcsolódó szöveghelyek és motívumok jelennek meg az eposz zárlatában. Aeneas és Turnus oly sokáig halogatott kettős jelenetbe lép egy harmadik alak is: Pallasnak, aki Aeneas evokálása által távollevőként jelenlétvé válik, központi szerep jut ezen a helyen. Amikor Aeneas azt mondja, hogy valójában Pallas az, aki megöli a rutulust, saját magát a képviselő szerepére fokozza le. Pallas megnevezése révén Aeneas feltárja motivációját. Azáltal pedig, hogy Pallas nevét ő is, mint Turnus a tizedik énekben (Vergilius: *Aeneis* X. 442, lásd fent), kétszer említi (Vergilius: *Aeneis* XII. 948), az eposzon belüli nagyobb összefüggések teremődnek meg. A név ismétlésének megismétlése révén fény vetül arra, hogy mit is tesz ezen a helyen szöveg. Ahogy oly gyakran, az ismétlés itt is fontos módosítást tartalmaz. A „Pallanta – Pallas”-ból (tárgyeset – alanyeset) „Pallas – Pallas” (két alanyeset) lesz. Erős a hangsúly azon a tényen, hogy Pallas cselekvő. A korrekció a bosszú jegyében értelmezhető.

Hasonló eltolódást láthatunk a mű utolsó előtti verssorában, mely Turnus haldoklásáról tudósít. A *solvuntur frigore membra* („a fagy tüstént minden tagjában elárad”) szó szerinti ismétlése az eposz első énekéből annak a helynek, mely Aeneasnak a tengeri vihartól való riadalmát mutatja be. Arról a részletről van szó, melyben az Aeneas név először megjelent az eposzban (Vergilius: *Aeneis* I. 92, lásd fentebb). Ahogy Tarrant írja, ez a párhuzam rávilágít Aeneas átváltozására, helyzetének megváltozására.⁴³

A legkiterjedtebb intratextuális kapcsolatrendszerrel azonban minden bizonnyal a záró jelenet azon igéje bír, mely Turnus megölését fejezi ki. Itt ugyanis Vergilius azt az igét használja, mely a latin nyelvben a város alapításának igéje: *condere* (Vergilius: *Aeneis* XII. 950).⁴⁴ Az eposz végén ez a szó ‘mélyen bedöfni’ értelemben szerepel (ti. mélyen bedöfni a kardot Turnus mellébe), míg a prooimium már idézett helyén a város alapítását jelentette – idézhetjük az eposz 33. sorát is, ahol ezt olvashatjuk: *tantae molis erat Romanam condere gentem* („ilyen fáradságos volt megalapítani a római népet!” – saját fordításom, K. J.). A mű elején az alapítás proleptikusan, mint cél jelenik meg. A mű végén, miután a *condere* számos jelentésben és összefüggésben előkerült, nem érkeznünk meg ehhez a célhoz. Miként Tarrant megjegyzi, a szónak a mű végén való használata aláhúzza azt a tényt, hogy Turnus halála a későbbi alapítások szükségszerű feltétele. Ez a szóhasználat alapvetően összefügg az eposz két nagy huszadik századi értelmezői közösségének eltérő álláspontjaival. A „Harvard School”-ról és az „európai iskoláról” van szó, előbbi az *Aeneis* pesszimista, utóbbi pedig optimista, augusztusi szempontból affirmatív tendenciát mutató értelmezéséről ismert.⁴⁵

De még nem jutottunk el a mű végéhez. Az utolsó sorban megfigyelhetjük, hogy a szöveg mindaddig nem szűnik meg rekurzív módon viszonyulni önmagához, míg ténylegesen véget nem ér. Az utolsó sor ugyanis, *Vitaque cum gemitu fugit indignata sub umbras*, idézet a XI. énekből, ahol az elbeszélő Camilla halálát meséli ezekkel a szavakkal. A sor az *Ilias* egy olyan mondatának parafrázisa, mely szintén kétszer hangzik el, Patroklos és Hektór halálakor (Homéros: *Ilias* XVI. 857 és XXII. 363). Alexandriai lábjegyzetről, a tanult költészet jegyéről beszélhetnénk ezen a helyen.⁴⁶ Azt a kérdést, hogy melyik szöveghelyen született meg először ez a megfogalmazás (e téren természetesen vannak találgatások), aligha tudjuk megválaszolni. Talán fontosabb rögzítenünk, hogy a szöveg ezen a helyen is ugyanazt teszi, amit az utolsó jelenet megannyi pontján: önmagára emlékezik, és önmagához tér vissza.⁴⁷

Az önmagához újra és újra visszatérő szöveg mozgása révén korábbi, távollevő szöveghelyek távollétükben jelenlétvé válnak. Úgy tűnik, a szöveg nem akar megválni önmagától, s miként a fent említett monumentum, Pallas kard-öve Pallast, úgy tesz a szöveg is egy hiányt és a hiányra való emlékezést láthatóvá. Aligha tévedünk nagyot, ha a filológiában is hasonló tevékenységet látunk.⁴⁸

Az eposz alapvetően fontos cselekményelemeire reflektáló, fontos motívumokat újrendező, a mű önértelmezését színre vivő zárlatot számos képzetrel próbálta már körülírni a Vergilius-filológia. Ennek egyik leghatásosabbika a szakadás-filmszakadás,⁴⁹ mely a lezáratlanságra és a jelentések nyitottságára

utal. Az általam bemutatott javaslat szerint az utolsó sorokat értelmezhetjük a véget érni nem akaró visszatérések sorozataként, mely nyughatatlan mozgásban, állandó rekurzióban mutatja a művet. Ebben az értelemben, és nem a véget érés hangulata miatt beszélek a zárlat nosztalgijáról. A rekurzió

mozgatója az emlékezés és a felejtés. Egyes szöveghelyekre nagyon intenzíven emlékszik a szöveg, mások egykori jelenléte elhalványul. A szöveg válogat önmagában, de nem azért, hogy konszolidálja önmagát, hanem azért, hogy rámutasson hiányai és jelenlétei bonyolult viszonyaira.

Jegyzetek

Tanulmányom első változata 2016 augusztusában, a II. Heidelbergi Klasszika-filológiai Nyári Egyetemen hangzott el; nagy köszönettel tartozom ezért Isabella Tardin Cardoso-nak és Jürgen Paul Schwindtnek, valamint a rendkívül hasznos diszkuszióért a nyári egyetem résztvevőinek. Köszönet illeti a nem kevésbé hasznos eszmecsereért Kozák Dániel kollégámat és az ELTE Latin Tanszékén működő „klasszfil” nevű tudományos diákköri műhely valamennyi tagját, akik szintén meghallgatták az *Aeneis* és a nosztalgia viszonyáról kifejtett gondolataimat. A tanulmány a Salzburgi Egyetemen rendezett *Emotionalität und Empathie in der antiken Literatur* című konferenciáján hangzott el 2016 decemberében, majd ugyanebben a hónapban az Ókortudományi Társaság felolvasó ülésén, Budapesten. Itt mondok köszönetet Gábor Sámuelnek és Rung Ádámnak az utóbb említett előadáshoz fűzött értékes megjegyzéseikért, s ugyanezért Tamás Ábelnek is, aki szerkesztőként is nagyban hozzájárult e szöveg létrejöttéhez.

- 1 Odysseus nosztalgijának egyik legfrissebb, invenciózus elemzése: Cassin 2013, 25–61.
- 2 Vö. Aeneas helyzetének jellemzésével: *fato profugus*, Vergilius: *Aeneis* I. 2.
- 3 A filológiai pontosságról lásd Schwindt 2012a.
- 4 Gerschmann 1984, 934. A nosztalgia fogalomtörténetéhez is hasznos adalékokkal szolgál Darida 2015.
- 5 Lásd pl. Schwindt 2009.
- 6 „Vom Unbehagen an der Gegenwart ausgelöste, von unbestimmter Sehnsucht erfüllte Gestimmtheit, die sich in der Rückwendung zu einer vergangenen, in der Vorstellung verklärten Zeit äußert” – a *Duden* elektronikus változata alapján idézem (www.duden.de, hozzáférés: 2017. 04. 24.).
- 7 Hofer disszertációjának fogalomtörténeti összefüggéseiről lásd Gerschmann 1975.
- 8 A görög szöveget P. von der Muehl Teubner-kiadásából, a fordítást Devecseri Gábortól idézem.
- 9 Hofer 1688, A 2, oldalszám nélkül (§ II).
- 10 Vö. Matthias Attig Modiano-értelmezésével, melyben az így értett nosztalgia összekapcsolódik az álom és a remény alakzataival: Attig 2017, 273.
- 11 Isabella Tardin Cardoso az illúziót többek között mint a filológiai tevékenység konstitutív elemét és a filológiai szöveg effektusát tárgyalja: Cardoso 2011.
- 12 Vö. Cassin 2013, 18–19.
- 13 Gerschmann 1984, 934–935. A „bálványozott” múlthoz való nosztalgikus viszonyról fontos megállapításokat tesz Rung Ádám a Propertius IV. 1a elégiájáról szóló tanulmányában (Rung 2016). A római tér vonatkozásában itt fel nem épült öskorról, vagyis végső soron a hiány egy alakzatáról van szó. A romok hiányáról, vagyis „a hiány vizuális jelének a hiányáról” lásd Kozák 2016. A romok és a nosztalgia viszonyáról lásd Huyssen 2006.
- 14 Filológia és eredet összefüggéseiről lásd Krupp 2017.
- 15 Dames ebben látja a viktoriánus regény funkcióját és teljesítményét. Nosztalgia-fogalmához lásd különösen Dames 2001, 3–14.
- 16 A szöveg megtalálásának, kiadásának és értelmezésének filológiai antropológiájáról: Schwindt 2011, 16–22.
- 17 Schwindt 2009, 66.

- 18 Arról, hogyan óvja a filológia a szöveget és a befogadót a szubverzív mozzanatoktól, lásd Tamás 2009.
- 19 „A nosztalgia mindenképp az egyik legfontosabb frikció, ami megzavarja és ideiglenesen szünetelteti a támadó háborút, és ezzel megnyitja a teret a védekezés számára. A katonák az otthonukról álmodoznak, és képzeljük el őket, amint lassan visszatérnek a szülőházjukba, haza. De vajon a saját otthon, a saját ház megléte nem implikálja-e a készséget, hogy megvédjék – hogy megvédjék a tulajdon és az otthon eszméjét, biztosítsák és kitapossák a hazavezető utat és ezen az úton megsemmisítsék az akadályokat s a határokat, hogy (együtt, közösen) megvédjék »az otthon princípiumát« a kevésbé nosztalgikus támadóktól?” Bojanić, 2016, 22.
- 20 A latin szöveget Conte kiadásából, a fordítást, ahol másként nem jelölöm, Lakatos Istvántól idézem. A latin szövegben a német szövegkiadói hagyomány szerint az *u*-t a megfelelő helyeken *v*-re írtam át. A fordítás idézésekora neveket a latinnak megfelelően hosszú ékezetek nélkül írom.
- 21 Herzog 1993, 81. Az *Aeneis* történetének idejében Aeneas már nem tartozik a trójai mítoszhoz (vö. *fuimus Troes*, „[csak] voltunk trójaiak”: Vergilius: *Aeneis* II. 325 – saját fordításom, K. J.). Vö. Herzog 1993, 88.
- 22 Annak itt nem taglalandó összefüggéseiről, hogy a nosztalgia nemcsak a múlttal, hanem a jövővel is kapcsolatban áll, lásd Boym 2001. *A forsan et haec olim meminisse iuvabit* („egykor öröm lesz tán gondolni ezekre”: Vergilius: *Aeneis* I. 203) gondolatához lásd Herzog 1993, 89–90.
- 23 Az *Aeneis* ismétlődő sorairól a történelmi állandóság/változás összefüggésében lásd Kozák 2005.
- 24 Most 2001, 164.
- 25 Trauma és nosztalgia összefüggéseiről lásd Pintér Judit Nóra fenomenológiai és pszichoanalitikus szempontokat ötvöző értekezését: Pintér 2014.
- 26 Másként látja ezt Glenn W. Most: „but there can be little doubt that he has been reliving the pain within himself over and over anyway and retelling his past to himself repeatedly during all the intervening time, and the deep pathos of his own involvement in the events he recounts prefigures and programs the heavily emotional reaction of his listeners, beginning with Dido and going on to include ourselves.” Most 2001, 162.
- 27 Lásd Bolzinger 2007, 261–263.
- 28 A Buthrotum-epizód azon kevés szöveghelyek egyike, melyet a *The Virgil Encyclopedia* nosztalgia-szócikke is konkrétan megnevez: Joseph 2014, 911. Az *Enciclopedia virgiliana* nem szentelt önálló szócikket a nosztalgijának.
- 29 Vergiliusnál *Andromacha* – a magyar hagyományak megfelelően a latin helyett itt a görög alakot használok.
- 30 Lásd Bettini 1997.
- 31 A folytatásban (498–505) azonban Aeneas előrevetíti Róma megalapítását. Herzog összeveti ezt a helyet a vihar-jelenet *makarismos*ával (Vergilius: *Aeneis* I. 92–101, lásd fent), rámutatva, hogy a Buthrotum-epizódban Aeneas már távolságtartás jellemzi, amikor boldognak mondja a trójai múlthoz tartozókat: Herzog 1993, 103.

- 32 A vers recepciójához lásd Herzog (1993, 103, 113. jegyzet) szakirodalmi hivatkozásait. Újabb, klasszika-filológiai közegben született értelmezését lásd Jacquier 2010, 168–191.
- 33 Érdemes ezt összevetni Reinhart Herzog gondolatával, mely szerint a latinokat leszámítva, akik maguk is a kivándorló Dardanustól származnak, az *Aeneis*ben valójában senki és semelyik nép sem él a saját (a mítoszban hagyományozott) helyén, tehát e mű világot mítosz utáni otthontalanság („nachmythische Heimatlosigkeit”) jellemzi: Herzog 1993, 100.
- 34 Ebbe az irányba mutat Somfai Péter fordítása, mely ugyanakkor mindkét jelentést lehetségesként foglalja magában: „Itáliát mint szülőföldemet keresem”: Somfai 2016, 38. Somfai tanulmánya a vergiliusi Trója és a Catullus költészetében (*carm.* 68 és 101) megjelenő Trója-motívum viszonyát vizsgálja, a hiány és a gyász alakzataival való alapvető összefüggésekre figyelve.
- 35 „... un étranger, mais originaire d’ici!” Cassin 2013, 72. A trójaiak itáliai eredete hangsúlyosan jelen van az *Aeneis* hetedik könyvében. Legfontosabb ebből a szempontból Latinus király a trójaiakhoz intézett beszédének egy része: Vergilius: *Aeneis* VII. 205–211. Lásd ehhez Rung Ádám értelmezését arról, mi a szerepe Aeneas többszólamú genealógiájának és annak, hogy a keleti eredet mellett hangsúlyos az eposzban a főhőst Etruriába (vissza)vezető szál, mely a *fatum* mellett történelmi síkon is legitimálja itáliai hatalomszerzését: Rung 2015, különösen 267–269.
- 36 Cassin 2013, 73–84.
- 37 A *Nostalgalgia* volt Tarkovszkij első olyan filmje, melyet nem hazájában forgatott, ezért is fontos, hogy a film bemutatásakor a cirill betűs változat mellett latin betűs címet is kapott, ez azonban nem az olasz *Nostalgalgia*, hanem a *Nostalgalgia*.
- 38 Lásd erről Franz filmprotokollját és kommentárját, mely rámutat arra is, miként játszik Tarkovszkij azzal, hogy Andrej egyes megnyilatkozásai értelmezhetők olaszul és oroszul is, különböző jelentésekkel: Franz 2015, 17. A jelenetről hasznos értelmezés: Selg 2009, 17–20. A film e pontját említi Bojanić 2016, 15–16 is.
- 39 Más kérdés, hogy az eposzban megvannak a trójaiak előtti Itáliára emlékező „itáliai nosztalgia” nyomai. Lásd Joseph 2014, 911.
- 40 Órigenés a Szentírás értelmezéséről szólva használja a ház allegóriáját: a homályos szöveghelyeket más bibliai helyek segítségével nyithatjuk meg, ahogy egy elzárt szobába a házban szétszórt kulcsok révén juthatunk be. Lásd Órigenés: *Philokalia* II. 3. A szöveghely fontos az önmagát értelmező szöveg alakzatának története szempontjából.
- 41 Lásd erről Tarrant 2012, 334. Ellenkező véleményt képvisel Glenn W. Most, aki fontos tanulmányában felhívja a figyelmet arra, hogy Aeneas az eposz második felében nem adja jelét annak, hogy az Alvilágban (VI. ének) találkozott Anchisesszel: ami Aeneas tudatát illeti, úgy tűnik, Anchises szavai elfelejtődtek. Ezt Most összekapcsolja azzal a mozzanattal, hogy Anchises Aeneasnak mint az Alvilágból kivezető utat a hamis álmok elefántcsontkapuját ajánlotta (VI. 893–899). Most 2001, 169–170. Lásd ehhez Herzog 1993, különösen 90–91.
- 42 Jürgen Paul Schwindt a *memor* és az *ira* összekapcsolását úgy értelmezi, hogy az alapításról szóló elbeszélés elején az orientálás helyett a reménytelen zűrzavar jut szóhoz. Ennek kifejtését lásd Schwindt 2012, 3.
- 43 De nemcsak arról van szó, hogy az Aeneas erőtlenségét jelölő szavak átvevődnek ellenfelére. Herzog szerint hasonlóságot is megfigyelhetünk a viharjelenet és a zárlat Aeneasa között, amennyiben a hős mindkét esetben önmagán kívül van („außer sich” – a kifejezés Herzognál is idézőjelben), és ezt az állapotot egy emlék megjelenése idézi elő: Herzog 1993, 114.
- 44 Sharon L. James alapos elemzésekkel mutatja be, hogy a *condo* ‘alapít’ értelmű használata mellett miként jelenik meg az eposz kilencedik könyvével kezdődően a mű zárlatában is megfigyelhető jelentés. Míg előbbi lassú–hosszadalmas, konstruktív és a béke időszakához sorolható, addig utóbbi gyors lefolyású, destruktív, a háborús erőszakhoz tartozó, és az *Aeneis* IX. 348. sora előtt nem volt használatos a latin irodalomban. Figyelemre méltó, hogy amint a szónak ez az értelme megjelenik az eposzban, onnantól fogva a költő az ígét nem használja a szintén a halállal kapcsolatos ‘eltemet’ értelemben (kivéve X. 558-at, ahol Aeneas arról beszél, Tarquitusnak nem jut majd temetés osztályrészül). Hogy Aeneas a mű végén megöli Turnust, James szerint megmutatja, hogy Rómát részben a háborúban megölt itáliaiak tetemei felett alapították, akik éppúgy elődei voltak a rómaiaknak, mint a trójaiak: James 1995. Lásd még Reed 2007, 54.
- 45 Lásd Ferenczi 2010, 13–17.
- 46 Míg Homérosznál két ellenfél, Patroklos és Hektór, haláláról van szó, melyek között között ok–okozati összefüggés van, addig az *Aeneis*ben mindkét halál a latinokat sújtja. Ahogy Tarrant megjegyzi, ez megfelel a sors rendelte viszonyok megváltozásának. Tarrant 2012, *ad loc.* (341).
- 47 Glenn W. Most megkülönbözteti a Vergilius-szövegek narratív szintjén megjelenő emlékezést és felejtést a poétikai emlékezéstől és felejtéstől, mely intratextuális és intertextuális síkon is működik. Fontos megállapításokat tesz továbbá a vergiliusi életművön belüli összefüggésekről, a műfaji és a textuális emlékezet fogalmait alkotva meg illetve alkalmazva ezekre. Lásd Most 2001. Az emlékezet kérdéséről az *Aeneis*ben lásd újabban Seider 2013, vö. Kozák 2015.
- 48 A hiány filológiájához lásd Tamás 2016.
- 49 Ferenczi 2010, 155.

Bibliográfia

- Attig, M. 2017. „Traum und Hoffnung als Kategorien der ästhetischen Entgrenzung bei Patrick Modiano”: L. Ludescher – M. Wagner (szerk.): *Grenzüberschreitungen und Wendepunkte*. Frankfurt a. M., 273–277.
- Bettini, M. 1997. „Ghosts of Exile: Doubles and Nostalgia in Vergil’s *parva Troia* (*Aeneid* 3.294ff.)”: *Classical Antiquity* 16, 8–33.
- Bojanić, P. 2016. „Honvágy és nosztalgia. A háborúból való kilépés mint örök visszatérés a háborúba” (ford. Radics V.): *Enigma* 23/89, 13–23. (Eredetileg: Bojanić, P. 2012. *Sila i oblici rata. Heroj, Meseja, revolucionar, nostalgičar, gusar*. Sremski Karlovci – Novi Sad, 209–227.)
- Bolzinger, A. 2007. *Histoire de la nostalgie*. Paris.
- Boym, S. 2001. *The Future of Nostalgia*. New York.
- Cardoso Tardin, I. 2011. *Trompe-l’œil: Philologie und Illusion*. Göttingen.
- Cassin, B. 2013. *La nostalgie. Quand donc est-on chez soi?* Paris. (Angol fordítása: *Nostalgia. When Are We Ever at Home?* Ford. P.-A. Brault. New York, 2016.)
- Conte, G. B. (kiad.) 2009. *P. Vergilius Maro: Aeneis*. Berlin – New York.
- Dames, N. 2001. *Amnesiac Selves. Nostalgia, Forgetting, and British Fiction 1810–1870*. Oxford.
- Darida V. 2015. *A nosztalgia művészete / A művészet nosztalgija*. Budapest.
- Ferenczi A. 2010. *Vergilius harmadik évezrede*. Budapest.
- Franz, N. P. (szerk.) 2015. *Nostalgalgia. UdSSR/Italien, 1983. Regie: Andrej Tarkovszkij. Protokoll des Films, Übersetzung der Dialoge*. Potsdam.
- Gerschmann, K.-H. 1984. „Nostalgie”: *Historisches Wörterbuch der Philosophie*. VI., 934–935.

- Gerschmann, K.-H. 1975. „Johannes Hofers Dissertation ‘De Nostalgia’ von 1688”: *Archiv für Begriffsgeschichte* 19, 83–88.
- Herzog, R. 1993. „Aeneas’ episches Vergessen. Zur Poetik der memoria”: Haverkamp, A., Lachmann, R. (szerk.): *Memoria. Vergessen und Erinnern*. Poetik und Hermeneutik XV. München, 81–116.
- Hofer, J. J. 1688. *Dissertatio medica de ΝΟΣΤΑΛΓΙΑ, oder Heimwehe*. Basileae.
- Huysen, A. 2006. „Nostalgia for Ruins”: *Grey Room* 23, 6–21. (Magyar fordítása: „Nosztalgia a romok iránt” [ford. Szele B.]: *Árgus* 2009/1–2, 94–111.)
- Jacquier, J. A. 2010. *Fragmentierte Antike. Auf den Spuren einer modernen chrêsis in Charles Baudelaires Fleurs du Mal*. Heidelberg.
- James, S. L. 1995. „Establishing Rome with the Sword: *Condere* in the *Aeneid*”: *American Journal of Philology* 116/4, 623–637.
- Joseph, T. 2014. „Nostalgia”: R. F. Thomas – J. M. Ziolkowski (szerk.): *The Virgil Encyclopedia*. II. Chichester, 911–912.
- Klinger, C. 2002. „Modern/Moderne/Modernismus”: *Ästhetische Grundbegriffe*. IV., 121–167.
- Kozák D. 2005. „*Urbs antiqua fuit – urbs antiqua ruit*. Nyelvi és történelmi ismétlődés az *Aeneis*ben”: Ferenczi A. (szerk.): *A rejtélyes Aeneis*. Budapest. 13–46.
- Kozák D. 2015. „Egyéni és közösségi emlékezet az *Aeneis*ben. Aaron M. Seider, *Memory in Vergil’s Aeneid: Creating the Past*” (recenzió): *Studia Litteraria* 54/1–2, 208–216.
- Kozák D. 2016. „Két (rom)város története. Saguntum és Capua a második pun háború után”: *Ókor* 15/4, 26–34.
- Krupp J. 2017. „Ursprung / Origen”: I. Cardoso Tardin – J. P. Schwindt (szerk.): *Palavras para uma Teoria da Filologia / Wörter für eine Theorie der Philologie*. Heidelberg (megjelenés előtt).
- Most, G. W. 2001. „Memory and Forgetting in the *Aeneid*”: *Vergilius* 47, 148–170.
- Pintér J. N. 2014. *A nem múltó jelen. Trauma és nosztalgia*. Budapest.
- Reed, J. D. 2007. *Virgil’s Gaze. Nation and Poetry in the Aeneid*. Princeton–Oxford.
- Rung Á. 2015. „Aeneas, az etruszk antihős”: Bárány I. et al. (szerk.): *Studia classica. Tanulmányok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókortudományi Intézetéből*. Budapest, 261–288.
- Rung Á. 2016. „Építő és romboló leírás Propertius IV. 1a elégiájában”: *Ókor* 15/4, 42–51.
- Schwindt, J. P. 2009. „Traumtext und Hypokrise. Die Philologie des Odysseus”: Uő (szerk.): *Was ist eine philologische Frage? Beiträge zur Erkundung einer theoretischen Einstellung*. Frankfurt, 61–81. (Magyar fordítása: „Álomszöveg és hipokrizis” [ford. Déri B.]: Kelemen P. et al. [szerk.]: *Metafilológia 2. Szerző – könyv – jelenetek*. Budapest, 2014, 709–729.)
- Schwindt, J. P. 2011. „Philologie des Lebens 1911 Philologie des Todes”: E. Hoppe: *Mathematik und Astronomie im Klassischen Altertum*. 1. kötet. Kiad. J. P. Schwindt. Heidelberg, 5–60.
- Schwindt, J. P. 2012a. „Über Genauigkeit”: E. Hoppe: *Mathematik und Astronomie im Klassischen Altertum*. 2. kötet. Kiad. Schwindt, J. P. Heidelberg. 269–301. (Magyar fordítása: „A pontosságról” [ford. Krupp J.]: *Filológiai Közöny* 61/2 [2015], 168–182.)
- Schwindt, J. P. 2012b. „Rom und der Osten oder Von der Schwierigkeit, sich zu orientieren (von Catullus Odyssee zu Horaz’ Aeneis)”: *Dictynna* 9, 1–16 (<https://dictynna.revues.org/856>).
- Seider, A. M. 2013. *Memory in Vergil’s Aeneid. Creating the Past*. Cambridge.
- Selg, J. 2009. *Andrej Tarkovskij und die Gegenwart der Alten Meister. Kunst und Kultus im Film „Nostalghia”*. Arlesheim.
- Somfai P. 2016. „*Commune sepulcrum*. Trója »catullusi« emlékezete Vergilius *Aeneis*ében”: *Ókor* 15/4, 35–41.
- Tamás Á. 2009. „Az olvasás veszélyei és a filológia oltalma. Kommentár a kommentárhoz”: Kelemen P. et al. (szerk.): *Filológia, interpretáció, médiatörténet*. Budapest, 327–341.
- Tamás Á. 2016. „Fekete négyzet. Catullus 51, 8 megszakadó hangjáról”: *Ókor* 15/3, 30–39.
- Tarrant, R. J. (kiad., kómm.) 2012. *Virgil. Aeneid. Book XII*. Cambridge t. k.